

Research Paper

The Standards of Literary Criticism in the Abbasid Geographical Territory in the Categories of Ibn Salam, Ibn Qutiba and Ibn Mu'taz

Seyed Maryam Mousavi¹, Marzieh Gholi Tabar^{*2}, Seyed Ata Allah Eftekhari

1. PhD student of Arabic language and literature, North Tehran branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran
2. Assistant Professor of Arabic Language and Literature, North Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran
3. Assistant Professor of Arabic Language and Literature, North Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran

ARTICLE INFO

PP: 353-382

Use your device to scan and read
the article online

Keywords: Abbasid Era,
Standard of Literary
Criticism, Tabaqat, Ibn
Salam, Ibn Qutaiba, Ibn
Mu'taz

Abstract

Literary criticism before the Abbasid era was based on taste and nature, and no independent book was written for it. The critics commented and criticized the poems in general and often did not mention a reason for their claim; However, in the Abbasid era, with the creation of Tabaqat books in literary contexts and criteria for categorizing and distinguishing poets and writers, literary criticism underwent significant changes. Ibn Salam Jumahi's Tabaqat al-Shaara' book can be considered the first written work on literary criticism. And after him, Ibn Qutiba wrote some works on criticism. His criticism was a historical-narrative criticism and a mixture of old criticism methods and new developments. Then later, critics like Ibn Mu'taz laid the foundation of technical criticism. In this way, the authors of Tabaqat considered criteria and criteria for poetry, and proposed principles and rules for it. The research method in this article is library and descriptive-analytical. The most important achievements of this research can be summarized in the following cases. In some cases, Ibn Salam's work has been influenced by scholars of hadith in his division. In a part of his Tabaqat book, he uses historical order and in other cases the factor of place or subject as the basis for categorizing poets. Ibn Salam, after dividing the poets into Jahili period and Islamic period poets, in the classification of each period, he considered criteria such as the quality of poetry, the number of poems, the opinions of scholars about them and their poetic similarities with each other. Ibn Qutaiba considers the basic criterion in literary criticism to be the study of the work itself, not the time of the author. He has clearly expressed the basis of his judgment on the beauty and goodness of poetry and has pushed literary criticism towards a neutral criticism. The logic of the jurist gives a special color to Ibn Qutaiba's literary criticism, because his words clearly tend to categorize the content and the strength of the argument. Ibn Mu'taz puts the technical characteristics that are the reason why poets gather in one category. Influenced by Ibn Qutiba's point of view, he made the criteria of goodness and goodness one of his aesthetic principles and paid special attention to poetic nature.

Citation: Mousavi, S.M., Gholi Tabar, M., Eftekhari (2024). **The Standards of Literary Criticism in the Abbasid Geographical Territory in the Categories of Ibn Salam, Ibn Qutiba and Ibn Mu'taz.** Geography (Regional Planning), 14(54), 353-382.

DOI: 10.22034/jgeoq.2024.304574.3293

* **Corresponding Author:** Marzieh Gholi Tabar **Email:** searchtehran@gmail.com

Copyright © 2024 The Authors. Published by Qeshm Institute. This is an open access article under the CC BY license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Extended Abstract

Introduction

Literary criticism is a branch of literature, it is a science that deals with the description, evaluation and judgment of literary works. Arabic literature has long been mixed with a kind of criticism. The Abbasid era was the peak period of Arab civilization and culture, the environmental conditions and the mixing and spread of different knowledge had a favorable effect on literary criticism, and it made criticism, which was based on natural taste in the past, rely on extensive scientific culture, and literary criticism was able to benefit from abundant scientific and literary resources. Literary criticism in the Abbasid period entered the field of literature as an independent subject alongside Arabic poetry with the appearance of figures such as Ibn Salam and Jahiz, and gradually gained scientific and logical rules and reasoning with the appearance of people such as Ibn Tabataba and Qudameh Ibn Jafar. . This research aims to compare the criteria of literary classification from the point of view of Ibn Salam Jamhi, Ibn Qutaiba and Ibn Mu'taz and to express its role in the growth and flourishing of literary criticism. Researchers of the history of Arabic literature consider Zoq as the basis of criticism in the Jahili and Umayyad periods. This stage of the history of literary criticism is called the natural stage, because it was not based on

scientific and logical laws, but in the Abbasid period, due to the cultural and scientific growth of the society, literary criticism relied on a wide scientific culture and found a qualitative and fundamental evolution. This development was formed with the appearance of numerous books in criticism. Criticism at the beginning of the Abbasid era was more subject to the methods of criticism of the past, but little by little it enjoyed reasoning and logic with new and sometimes influential styles from the culture of other nations. In this era, attention to literary criticism increased and became so important that it was considered more difficult and important than writing poetry. This research aims to compare the concept of classism from the point of view of Ibn Salam Jamhi, Ibn Qutaiba, and Ibn Mu'taz and its role in the development of literary criticism in detail.

Methodology

The method of this research is based on descriptive-analytical method. In order to collect data, review and collect the available documents related to the discussed subject of the library resources.

Results and Conclusion

Ibn Salam often divides poets based on dignity and poetic ability, but in some cases he puts poets in the same category due to the similarity in the poetic subject and sometimes the similarity of the

living environment or religious similarity. In general, in a part of his *Tabaqat* book, Ibn Salam uses historical order and in other cases the factor of place or subject as the basis for categorizing poets. After dividing the poets into Jahili period and Islamic period poets, in the classification of each period, he has considered criteria such as the quality of poetry, the number of poems, the opinions of scholars about them and their poetic similarities with each other.

Ibn Qutaiba, in his book *Tabaqat*, titled "Shaar and Poets", considers the evaluation of the work itself as the basic criterion in literary criticism, not the time of the author of the work and divides the poets into two categories: the burdensome and the pleasant. Another feature of Ibn Qutiba's book is the scientific selection combined with the author's precise knowledge and understanding of the poet's poems. It raises the status of poetry and poet.

The logic of the jurist gives a special color to Ibn Qutaiba's literary criticism, because his words clearly tend to categorize the content and strength of reasoning, and he confirms his statement by choosing appropriate poetic examples.

In his classification, Ibn Mu'taz pays attention to the technical schools of poetry and created the first classification bases of poets based on their technical schools. He paid special attention to the language of poets and the amount of their vocabulary. Technical and artistic images have played an essential role in his criticism. Also, he has paid special attention to poetic weights and has used the poems of many poets in his book, but upon careful examination, we come to the conclusion that long weights are more than all other weights. *Tabaqat* Ibn Mu'taz has a major difference from Ibn Salam's book in terms of being dedicated to the poems and news of new poets, and before it is *Tabaqat* Poets, it is a kind of *kashkul* and a collection of novelties.

References

1. AD, Ayar Al-Shaar, Research by Taha Al-Hajri and Mohammad Zaghloul, Egypt. [In Persian]
2. Abbas, Ehsan, 1103 AH and 1133 AD, History of Al-Samat al-Arab and Al-Arab, vol. 2, Amman, Dar al-Sharouq. [In Persian]
3. Abu Malham, Ali, 1131 AD, Rasa'il al-Jahiz al-Adabiya, Vol. 1, Beirut, Al-Hilal School. [In Persian]
4. Ahmad Ibrahim, Taha, 1101 A.H. and 1131 A.D., History of Al-Samat al-Arab and Al-Arab, Volume 1, Beirut, Dar Al-Katb Al-Alamiya. [In Persian]
5. Ahmad Ibrahim, Taha, 1103 AH and 1133 AD, History of Literary Criticism from the Jahili Era to the Fourth Hijri Century, Beirut, Dar al-Qalam. [In Persian]
6. Ahmed Shadi, Abdur Rahman, 1123 AD, The Foundations of Al-

- Samat al-Amid, Journal of Language and Literature, third year, number 1. [In Persian]
7. Al-Hussein, Qasi, 1121 AH and 2003 AD, Al-Samat al-Adabi and madrasa at al-Arab, Beirut, Dar and al-Hilal School. [In Persian]
 8. Al-Maqdisi, Anis, 1133 AD, The Princes of Arabic Poetry in the Al-Abbasi Era, Volume 2, Beirut, Al-Mattaba Al-Amrkaniya [In Persian]
 9. Amadi, Hasan bin Bishr, Bitā, Al-Mawazna between Abi Tammam and Al-Bahtari, researched by Sayyed Ahmad Saqr, Volume 1, Dar al-Maarif. [In Persian]
 10. Amini, Al-Sheikh Abd al-Hossein, 1311 AH, Al-Ghadir, T1, Beirut, Dar Al-Kitab Al-Arabi. [In Persian]
 11. Amr Jahiz, al-Bakhla, by the efforts of Ahmad Awamari Bek and Ali Jarem Bek, Beirut, 1103 AH/1133 AD. [In Persian]
 12. Aqoub, Ali Al-Eisa, 1111 AH and 1111 AD, al-Tafkir al-Samaati and al-Arab, Vol. 1, Damascus, Dar al-Fikr. [In Persian]
 13. Azhari, Muhammad bin Ahmad, 1131 AD, Tahdeeb al-Legha, vol. 1, Egypt, published by Abdus Salam Muhammad Haroun. [In Persian]
 14. Badawi Tabaneh, Ahmad, 1131 AD, The Foundations of Literary Criticism and the Arabs, Volume 3, Cairo, Nahda School of Egypt. [In Persian]
 15. Bresler, Charles, 1331, an introduction to the theories and methods of literary criticism, translated by Mojtaba Abedini Fard, Ch. 1, Tehran, Nilufar Publications. [In Persian]
 16. Bruckelman, B. Ta., History of Arabic Literature, translated by Abdul Halim Najjar, Vol. 2, Qom, Dar al-Kitab al-Islamiyyah. [In Persian]
 17. Hatami, Parveen, 1311, the views of Arab critics of the Abbasid era on the influence of the environment and mental states on poetry, Master's thesis of Razi University, Kermanshah. [In Persian]
 18. Hosseini, Abdullah, 1331, the role of Qadama bin Jafar in the evolution of literary criticism, Journal of Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran. [In Persian]
 19. Huidi, Saleh, Bitā, al-Samat al-Adabi al-Hadith al-Isada and Manahjah, Vol. 1, Libya, Manifestos of the Seventh Society of April. [In Persian]
 20. Ibn Emad, 1121 A.D., Shazerat al-Dhahab fi Akhbar Man Dhahab, researched by Abd al-Qadir Al-Arnawut, volume 1, Beirut, Dar al-Fikr al-Arabi. [In Persian]
 21. Ibn Hazm Zahiri, Abi Muhammad Ali Ibn Ahmad, 1101 AH/1132 AD, al-Chalsfi al-Millam wa al-Ahwa wa al-Nahl, published by Muhammad Ebrahim Nasr, Abd al-Rahman Umira, Beirut, Dar al-Jeel. [In Persian]
 22. Ibn Khaldoun, Abd al-Rahman ibn Muhammad, Beita, Introduction, Beirut, Dar al-Arqam. [In Persian]

23. Ibn Khalqan, Abu al-Abbas, 1111 AD, death of Al-Ayan, Beirut, Dar al-Katb al-Alamiya. [In Persian]
24. Ibn Mo'taz, Abdullah, Divan of Poems of Amir Abi al-Abbas, by Muhammad Badi Sharif, Cairo, 1113 AD. [In Persian]
25. Ibn Mo'taz, Abdullah, Fasul al-Tamathil fi Tabashir al-Sarour, Cairo, 1311 AH/1122 AD. [In Persian]
26. Ibn Mu'ataz, Abdullah, Al-Badi'i, by Krachkovsky's effort, London, 1132 AD. [In Persian]
27. Ibn Mu'atz, Abdullah, Letters of Ibn al-Mu'taz, by Muhammad Abd al-Moneim Khafaji, Cairo, 1332 AH/1113 AD. [In Persian]
28. Ibn Mu'taz, Abdullah, Tabaqat al-Shaara'a, by the efforts of Abdul Sattar Ahmad Faraj, Egypt, 1312 AH/1123 AD. [In Persian]
29. Ibn Nadim, Muhammad Ibn Ishaq, 1313 AH, Al-Fahrest, Egypt, Al-Muttaba al-Rahmaniyyah. [In Persian]
30. Ibn Qutiba, Abdullah bin Muslim, 1132 AD, various interpretations of hadith, Beirut, Dar al-Katb al-Alamiya. [In Persian]
31. Ibn Qutiba, Abdullah bin Muslim, 2000 AD, Al-Shaar and Shaara, Beirut, Dar al-Kitab al-Alamiya. [In Persian]
32. Ibn Rashiq al-Khirwani, Abu Ali al-Hassan, 1103 AH and 1133 AD, al-Umda fi mahasan al-sha'ar and adaba, researched by Muhammad Qarqzan, vol. 1, Beirut, Dar al-Marifah. [In Persian]
33. Ibn Salam Al-Jumahi, Bitu, Tabaqat Fahul al-Shaara'a, Mahmoud Muhammad Shakir's commentary, Egypt, Al-Madin Press. [In Persian]
34. Ibn Tabataba, Abul Hasan Muhammad, 1132 AD, Ayar al-Shaar, researched by Dr. Abdul Aziz bin Nasser al-Mana, Dar al-Uloom for Printing, Riyadh. [In Persian]
35. Mir Sadeghi, Mayment, 1313, Glossary of Poetry Art, Ch. 1, Tehran, Mahnaz Bookstore. [In Persian]
36. Salimi, Ali, 1331, Criticism and critics in Arabic literature, volume 1, Kermanshah, Razi University Press. [In Persian]
37. Salimi, Ali, 1333, a look at ancient Arabic criticism and its transformations, scientific research quarterly of humanities, Al-Zahra University, number 22. [In Persian]
38. Youssef, Khaled, 1101 AH and 1131 AD, in literary criticism and history of the Arabs, Vol. [In Persian]
39. Zaghloul, Salam Mohammad, B. Ta., History of Al-Samat al-Adabbi, Vol. 1 and 2, Egypt, Dar al-Maarif. [In Persian]

مقاله پژوهشی

معیارهای نقد ادبی در قلمرو جغرافیایی عباسی در طبقات ابن سلام، ابن قتیبه و ابن معتر

سیده مریم موسوی - دانشجوی دکترای زبان و ادبیات عرب، د واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

مرضیه قلی تبار* - استادیار زبان و ادبیات عرب، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

سید عطا اله افتخاری - استادیار زبان و ادبیات عرب، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

چکیده	اطلاعات مقاله
نقد ادبی پیش از عصر عباسی بر اساس ذوق و فطرت بود و کتاب مستقلاً برای آن تألیف نشده بود. ناقدان به صورت کلی به اظهار نظر و نقد اشعار می پرداختند و اغلب دلیلی برای ادعای خود ذکر نمی کردند؛ اما در عصر عباسی با تألیف کتاب های طبقات در زمینه های ادبی و معیارهای دسته بندی و مفاصله شاعران و ادیبان، نقد ادبی به طور چشمگیر دچار تغییر و تحول گردید. کتاب طبقات الشعراء ابن سلام جُمعی را می توان اولین اثر مدون در باب نقد ادبی به شمار آورد. و پس از او ابن قتیبه به تألیفاتی در نقد دست زد. نقد وی نقدی تاریخی-روایی و آمیزه ای از شیوه های نقد قدیم و تحولات جدید بود. سپس سپس ناقدانی چون ابن معتر نقد فنی را پایه ریزی کردند. به این ترتیب مؤلفان طبقات معیارها و ملاک هایی را برای شعر در نظر گرفته، اصول و قواعدی را برای آن مطرح کردند روش تحقیق در این مقاله، کتابخانه ای و توصیفی-تحلیلی است، مهم ترین دستاوردهای این پژوهش را می توان در موارد زیر خلاصه کرد ابن سلام در پاره ای موارد در تقسیم بندی خود تحت تأثیر علمای حدیث قرار گرفته است. او در بخشی از کتاب طبقات خود، ترتیب تاریخی و در مواردی دیگر عامل مکان یا موضوع را مبنای دسته بندی شاعران قرار می دهد. ابن سلام پس از تقسیم بندی شاعران به شاعران دوره جاهلی و دوره اسلامی، در طبقه بندی هر دوره معیارهایی مانند کیفیت شعر، تعداد اشعار، نظرات علما درباره آنها و شباهت های شعری آنها با یکدیگر را در نظر گرفته است. ابن قتیبه معیار اساسی را در نقد ادبی، بررسی خود اثر می داند نه زمان صاحب اثر. او به صراحت مبنای قضاوت خود را زیبایی و نیکویی شعر بیان کرده و نقد ادبی را به سمت نقدی بی طرف سوق داده است. منطق فقیه به نقد ادبی این قتیبه رنگ خاصی می دهد، زیرا کلام او آشکارا به دسته بندی محتوا و قوت استدلال تمایل دارد. ابن معتر ویژگی های فنی را سبب گرد آمدن شاعران در یک طبقه قرار می دهد. او متأثر از دیدگاه ابن قتیبه، ملاک جودت و نیکویی را از اصول زیبایی شناسانه خود قرار داده و توجه خاصی به طبع و تکلف شعری دارد.	شماره صفحات: ۳۵۳-۳۸۲ از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید واژه های کلیدی: عصر عباسی، معیار نقد ادبی، طبقات، ابن سلام، ابن قتیبه، ابن معتر

استناد: موسوی، سیده مریم؛ قلی تبار، مرضیه؛ افتخاری، سیدعطا اله (۱۴۰۳). معیارهای نقد ادبی در قلمرو جغرافیایی عباسی در طبقات ابن

سلام، ابن قتیبه و ابن معتر. فصلنامه جغرافیا (برنامه ریزی منطقه‌ای)، ۱۴(۵۴): صص: ۳۵۳-۳۸۲

DOI: 10.22034/jgeoq.2024.304574.3293

مقدمه

نقد ادبی شاخه‌ای از ادبیات به شمار می‌آید، دانشی است که به شرح و ارزیابی و داوری آثار ادبی می‌پردازد. ادب عربی از دیرباز با نوعی نقد آمیخته بوده است. با گذشت زمان و به دنبال پیشرفت‌های فکری که در ادبیات و علوم‌مادی رخ داد، نقد ادبی نیز دستخوش تحولات چشمگیر گردید و موضوعات آن گوناگون و گسترده شد و منتقدان نیز بر اساس این دگرگونی‌ها هریک به شاخه‌ای از نقد پرداختند و نظرات متفاوت و حتی گاه متضادی را در هر یک از موضوعات نقد ارائه دادند، تبلور نقد ادبی گذشته را باید در شیوه ناقدان پیشین جستجو کرد، ناقدان و ادیبان پرمایه و کارآمدی که در عرصه‌های علمی و ادبی نیک درخشیده‌اند و بدون شک روشی را در پیش گرفتند که با فضای فرهنگی و تاریخی و ادبی آن زمان هماهنگی تام داشت.

عصر عباسی دوره اوج تمدن و فرهنگ عرب بود، مرکز خلافت عباسیان یعنی بغداد، جایگاه تلاقی نژادها و ادیان، همچنین مذاهب و فرهنگ‌های مختلف محسوب می‌شد، شرایط محیطی و آمیختگی و رواج معارف مختلف به صورتی مطلوب در نقد ادبی اثر گذاشت و نقد را که در دوران گذشته بر ذوق فطری استوار بود، متکی بر فرهنگ علمی گسترده‌ای کرد و نقد ادبی توانست از سرمایه‌های علمی و ادبی وافر بهره‌مند شود. برخی از ناقدان عصر عباسی در عین بهره‌مندی از درون‌مایه‌های فطری و انتقادی در داوری‌های خود از آراء ملت‌های دیگر مانند یونانیان در مفاهیم بلاغت نیز بهره‌می‌گرفتند.

نقد ادبی در دوره عباسی با ظهور شخصیت‌هایی چون ابن سلام و جاحظ به عنوان یک موضوع مستقل در کنار شعر عربی پا به عرصه ادبیات نهاد و کم‌کم با ظهور کسانی چون ابن طباطبای و قدامه بن جعفر از قوانین علمی و منطقی و استدلال برخوردار شد و قدم در راه شکوفایی گذاشت و بعد از آنان شخصیت‌هایی چون آمدی، قاضی جرجانی و ابوهلال عسکری نقد ادبی را وارد عرصه‌های جدید کردند و آن را گسترش دادند. این پژوهش بر آن است که معیارهای طبقات نگاری ادبی را از منظر ابن سلام جمحی و ابن قتیبه و ابن معتز به صورت مقایسه‌ای بررسی کند و نقش آن را در رشد و شکوفایی نقد ادبی بیان نماید. و تا آنجایی که نگارنده تتبع کرده، به منبع منسجم و مستقلی در این زمینه که تفکرات نقدی سه ناقد مهم عصر عباسی را به صورت مقایسه‌ای بررسی کرده باشد، دست نیافته است.

محققان تاریخ ادبیات عربی، پایه‌ی نقد در دوره جاهلی و اموی را ذوق می‌دانند. این مرحله از تاریخ نقد ادبی را مرحله فطری می‌نامند، چرا که بر قوانین علمی و منطقی استوار نبوده اما در دوره عباسی به دلیل بالندگی فرهنگی و علمی جامعه، نقد ادبی متکی بر فرهنگ علمی گسترده‌ای شد و تحولی کیفی و بنیادین یافت. این تحول با ظهور کتاب‌های متعدد در نقد شکل گرفت. می‌توان دوره عباسی را به جهت کتاب‌های پرشمار در نقد و تعدد ناقدان با دیدگاه‌های نقدی متفاوت، دوره اوج و شکوفایی نقد ادبی دانست. نقد در آغاز عصر عباسی بیشتر تابع شیوه‌های نقد گذشته بود، اما کم‌کم از استدلال و منطق با اسلوب‌های جدید و غلبه قوانین مدون و منسجم و گاه تأثیرپذیری از فرهنگ ملت‌های دیگر برخوردار شد. دوره عباسی را باید عصر علم و تحقیقات علمی و مناظرات

فلسفی و دینی و گفتگوها و مناقشات ادبی و نزاع میان طرفداران جدید و قدیم دانست. در این عصر نقد ادبی گام‌های مهمی به جلو برداشت و کوشید تا خود را از هیجانات عاطفی به دور نگه دارد. و به احساس و شعور همراه با تحلیل، برهان و تعلیل پدیده‌های ادبی و ارجاع هرچیزی به اصل و سببی، متکی شود. بنابراین برای نقد قواعدی دقیق و قوانینی منظم وضع گردید. در این عهد توجه به نقد ادبی بیشتر شد و چنان اهمیت پیدا کرد که آن را از سرودن شعر سخت‌تر و مهم‌تر می‌دانستند. آثاری که در زمینه نقد ادبی دوره عباسی به نگارش درآمده است، به موضوعات کلی این عصر اشاره دارد و به تحولات و تطورات مرحله‌ای و گام به گام آن نپرداخته است. این پژوهش برآن است تا به صورت مقایسه‌ای مفهوم طبقات نگاری از منظر ابن سلام جمحی و ابن قتیبه و ابن معتر و نقش آن را در تحول نقد ادبی به تفصیل بیان کند.

مبانی نظری

پیشینه پژوهش

کتاب‌ها: "التفكير النقدي عند العرب" از علی العیسی عاکوب و "النقد المنهجي عند العرب" از محمد مندور و "النقد و الناقدون فی الادب العربی" از علی سلیمی و "نقد ادبی" از شوقی ضیف و "درباره‌ی نقد ادبی" از عبدالحسین زرین کوب و "فی النقد الأدبی و تاریخه عند العرب" از خالد یوسف و "تاریخ النقد الأدبی عند العرب" از احسان عباس و "أصول النقد الأدبی" از احمد الشایب.

پایان نامه: "دیدگاه ناقدان عربی عصر عباسی درباره تأثیر محیط و حالت‌های روحی بر شعر" از پروین حاتمی با راهنمایی دکتر علی سلیمی از دانشگاه رازی.

مقاله: "تاریخ نقد ادبی و ادبیات عرب تا پایان عصر عباسی" از حسن دادخواه، نشریه مدرس علوم انسانی، شماره ۱، ۱۳۳۱ و "نگاهی به نقد عربی قدیم و دگرگونی‌های آن" از علی سلیمی، فصلنامه علمی پژوهشی علوم انسانی، دانشگاه الزهراء، شماره ۲۲، ۱۳۳۲، و "گفتاری درباره نقد و نقدگرایی خردمندانه" از سید هادی صمدی، نشریه آیین، شماره ۱۱۲، ۱۳۳۳ و "سیر تحول نقد در ادبیات عرب" از ادريس عبدالله زاده، نشریه اطلاع رسانی و کتابداری، شماره ۱۱۱، ۱۳۳۳.

در اکثر این کتاب‌ها و آثار مذکور به موضوعات و ویژگی‌های نقد ادبی در تمام دوره‌ها (از دوره جاهلی تا دوره معاصر) به صورت کلی و خلاصه پرداخته شده و جزئیات نقد به صورت مرحله‌ای و گام به گام در دوره‌های مختلف، یا در دوره‌ای خاص به صورت مجزا بیان نشده است.

با توجه به اهمیت نقد ادبی و ضرورت توجه به آن، این پژوهش سیر تطور نقد ادبی در عصر عباسی را با توجه به معیارهای نقدی موجود در کتاب‌های مهم طبقات شاعران و ادیبان، مورد بررسی قرار می‌دهد تا دستاوردهای نقدی و عملکرد ناقدان عصر عباسی و همچنین ویژگی‌های نقد این دوره را معرفی کند.

طبقات نگاری از منظر ابن سلام جمحی بصری

طبقات فحول الشعراء یا «طبقات الشعراء»، تألیف محمد بن سلام جمحی بصری (۲۳۱-۱۳۱ هجری قمری) شامل شرح حال و اشعار شاعران جاهلیت و اسلام است. محمود محمد شاکر به معرفی و توضیح این کتاب پرداخت (فرزاد، ۱۳۸۸، ص ۲۰). ابن سلام پس از بیان موارد متعددی از جمله پیدایش شعر در میان اعراب و سیر تحول شعر در میان قبایل و موارد دیگر، در ابتدای کتاب، شاعران را به دو دسته جاهلی، اسلامی و مخضرم (شاعران جاهلیت و اسلام) تقسیم کرده است.

او برای قرار دادن هر شاعر در این مقوله به دلایل موجود و آنچه علما درباره آنها گفته اند تکیه کرده است (ابن خلدون، ۲۰۰۲، ص ۲۱).

البته ابن سلام از بدو ظهور اسلام، حد و مرزی بین دو عصر قرار داده و برای مخضرمین طبقه جداگانه ای قرار نداده، بلکه آنها را در دو عصر جاهلی و اسلامی قرار داده است. چرا که شاعران مخضرم در دوره اسلامی و جاهلی همزمان حضور دارند (آمدی، ص ۳۲).

در واقع ابن سلام شاعران بزرگ را به چهل شاعر محدود کرده است. آن چهل شاعری که ابن سلام برگزید از نظر او بزرگترین شاعران عصر جاهلی بودند. و چهل شاعر دیگر دوران اسلامی به این تعداد افزود (سلیمی، ۱۳۸۳، صص ۱۱۱-۱۳۰).

یکی از ویژگی های کتاب ابن سلام توجه وی به اصل و نسب شاعران است. ابن سلام به عنوان محدث و نسب شناس باید نسب شاعران را موشکافانه و با دقت بیان کند تا در ضبط و ثبت اسامی مشابه دچار اشتباه نشود. همچنین کتاب ابن سلام بر بیان ویژگی های اخلاقی شاعران تمرکز دارد. ابن سلام پیش از بررسی اشعار شاعران، گاه گوشه‌های از زندگی شاعر را بیان میکند که حاوی نکات قابل تأمل و مفیدی است و ضمن ترسیم شخصیت وی، به برخی ویژگیهای اخلاقی او توجه می شود (ابن سلام الحججی، ص ۵۰).

ویژگی ها و معیارهای طبقات نگاری ابن سلام جمحی بصری

ابن سلام بر اساس روش شخصی خود شاعران را در هر طبقه به چهار نفر محدود کرد. در واقع نظام و طبقه بندی ابن سلام دهگانه چهار نفره و طبقه طبقه بود. همه شاعران هر طبقه از نظر ارزش و منزلت شعری با هم برابرند و اینمبنای فکری او برای جمع آوری شاعران در هر طبقه بود. او در تقسیم بندی می گوید: «کسی را که شعرش مثل بقیه در آن دسته بود آوردیم». شباهت در اینجا از نظر شأن شاعرانه و توانایی و برتری شاعرانه است. البته گاه این تشابه معانی دیگری غیر از توانایی و برتری شعری را نیز شامل می شود، چنان که گاه می بینیم شباهت در موضوع شعری است و گاه شباهت محیط زندگی یا تشابه دینی وجود دارد (ابن خلکان، ۱۹۹۱، ص ۲۵).

ابن سلام دلایل خود را برای اولویت دادن به برخی شاعران بر برخی دیگر در طبقه بندی به روشنی بیان نکرده است؛ گاه دلایل و انگیزه های خود را از قرار دادن شاعر در آن طبقه ذکر می کرد و گاه از بیان روی برمی تافت (سلیمی، ۱۳۸۳، صص ۱۱۱-۱۳۰).

و آنچه بر ناکامی ابن سلام در درک اهدافش گواهی می دهد این است که وقتی احساس کرد که این نوع طبقه بندی در حال نابودی و زوال است، مجبور شد از یک سیستم طبقه بندی باز که در آن تعداد شاعران نامحدود است استفاده کند، این امر در زمانی میسر شد که مقوله شاعران بادیه نشین یا شاعران یهودی این موضوع را پذیرفتند (المقدسی، ۱۹۳۶ م، ص ۳۲).

وقتی ابن سلام از این نوع طبقه بندی استفاده می کرد، تحت تأثیر علمای حدیث قرار گرفت، به ویژه به این دلیل که راوی حدیث و ادب بود. با این حال، حوزه های حدیث و ادبیات با یکدیگر بسیار متفاوت است و این رویکرد طبقه بندی برای حدیث مناسب است، زیرا موضوع احادیث رسول خدا محدود و ثابت است، اما رویکرد در ادبیات به دلیل تفاوت در آرا و نظرات منتقدان و تفسیر موضوعات متفاوت است (ابن طباطبای، ۱۹۵۶ م، ص ۵۴).

به طور کلی برخی از طبقات به ترتیب تاریخی و بخشی دیگر بر اساس مکانی یا موضوع چیده شده اند. ابن سلام تقریباً از تمام شیوه های ذکر شده در دسته های شعرای خود استفاده کرده است. وی از یک سو ادبیات پیش از اسلام و شاعران مربوط به آن را بر اساس ترتیب زمانی توصیف می کند و از سوی دیگر گروهی از شاعران را بر اساس موضوع شعری شان دسته بندی می کند.

ابن سلام پیش از آنکه شاعران را در جای خود قرار دهد، در طبقه بندی خود، پیش از بررسی شاعران و دسته بندی آنها، در صحت و سقم شعر واقعی یا تصنعی و تشخیص راویان موثق از جعلی، به چند موضوع انتقادی توجه به طور گسترده تحقیق کرده است که از اهمیت ویژه ای برخوردار است (سلیمی، ۱۳۸۳، صص ۱۱۱-۱۳۰).

در مورد اصول نقد باید گفت که روش نقد ابن سلام عموماً بر دو اصل اساسی استوار است. اولین نکته "مقایسه" است. این اصل در قرن چهارم هجری که دوران طلایی نقد ادبی به شمار می رود، مورد استفاده دانشمندانی چون آمدی، قاضی و جرجانی بوده است. برای مثال آمدی در کتاب الموازنه به مقایسه دو شاعر نامدار قرن چهارم یعنی ابی تمام و بحتری پرداخته است (آمدی، ص ۵۴).

دومین اصل در روش های انتقادی ابن سلام، ارزیابی نکات بلاغی در اشعار شاعران است. این اصل به ویژه در قرون ششم و هفتم که علم بلاغت بیش از پیش رشد کرد، مورد توجه منتقدان قرار گرفت، به طوری که روش نقد بلاغی و بررسی میزان و شکل استفاده از فنون بلاغی در اشعار به روشی رایج در آن دوره تبدیل شد. براساس پیشینه تاریخی ادبیات روش نقد بلاغی مشابه روش نقد زیبایی شناختی است که امروزه بسیار مورد استفاده قرار می گیرد (سلیمی، ۱۳۸۳، صص ۱۱۱-۱۳۰).

از جمله مسائل مشترک بین کتاب های طبقات، موضوع سرقت ادبی یا انتقال شعر است که در طبقات هر سه ناقد آمده است. البته ابن سلام در یک فصل کامل موضوع سرقت ادبی و علل و انگیزه های این امر را به طور گسترده بررسی کرده است. او اهمیت استقلال نقد و منتقد از هر گونه نفوذ را مطرح کرده است تا احکام و قواعد

نقد مختص نقد باشد و عینیت داشته باشد. ابن سلام دلایل بسیاری را برای پیدایش "جعل" معرفی می‌کند که بارزترین آنها عوامل سیاسی، عوامل مذهبی و عوامل دروغگوین است.

به طور خلاصه، با بررسی کتاب طبقات ابن سلام، با چند اصل زیباشناختی آشنا میشویم که یکی از آنها مبنای انتخاب شاعران و دسته‌بندی آنها است، از جمله:

در نگاه نقد ادبی ابن سلام، شاعری که در بحرهای مختلف شعر می‌گوید، برتر از شاعری است که در یک یا چند بحر خاص شعر می‌گوید. و ملاک انتقادی در اینجا از یک سو کیفی است و توانایی شاعر در سرودن شعر در ژانرهای مختلف را در نظر می‌گیرد و از سوی دیگر، معیار کمی است که از این رو که شعر در اوزان مختلف به غنای موسیقایی شعر می‌افزاید. و این غنا در شعر، شاعری که در چند بحر محدود شعر بگوید دیده نمی‌شود.

ابن سلام بدعت را از معیارهای برتری شعر (و یا شاعر) می‌داند. این مفهوم بدان معناست که شاعر باید در گشودن‌های نوین کلام و قدم گذاشتن در مسیرهای ناشناخته بیان پیش قدم شود. بر همین اساس است که بسیاری از منتقدان امروالقیس را برتر از دیگران دانسته‌اند.

ابن سلام و همه منتقدان شاعری را که برای اهداف مختلف شعر می‌سراید برتر از شاعری می‌دانستند که فقط برای یک هدف شعر می‌گوید. سرودن شعر برای مقاصد مختلف نشان می‌دهد که شاعر استعداد شعری نسبتاً غنی‌ای برخوردار است و بر دیگر شاعران برتری دارد. بنابراین جریر را برتر از همتایان خود دانسته‌اند (احمد ابراهیم، ۱۹۸۸ م، ص ۴۵).

همچنین مشاهده می‌شود که نیکویی در تشبیه یا شرح صریح از اصول حسنه شعر نزد ابن سلام است. این اصل در نزد اعراب به اصلی از اصول عمود شعر تبدیل می‌شود. توجه به این ویژگی شاعران زیادی را به میدان آورده است.

علاوه بر این، قوت و قوام شعر یکی از اصول زیباشناختی انتقادی در طبقات ابن سلام است. منظور از متن شعر عبارت‌ها و کلمات و ساختار آن است. و تاریخ نقد عرب برای تعدادی از شاعران نوعی برتری را ثبت کرده است. زیبایی دیباجه و لحن شاعرانه نیز از معیارهای زیبایی فنی در نقد طبقات ابن سلام است و بر این اساس، نابغه را برتر از دیگران دانسته است. ابن سلام گوید: کسی که بر فضیلت نابغه گواهی داده می‌گوید: «کان أحسنهم دیباجه شعر، وأکثرهم رونق کلام، وأجزلهم بیتاً، کأن شعره کلام لیس فیه تکلف والمنطق علی المتکلم أوسع منه علی الشاعر» (احمد ابراهیم، ۱۹۸۸، ص ۴۶).

قریحه خوب، نیک اندیشی و تفکر صحیح و محکم از دیگر اصول انتقادی در طبقات ابن سلام است. این اصول در شعر به این معناست که شعر معنای صحیح و روشنی دارد. این ویژگی شعری جزء اصول زیبایی شناسی در طبقات ابن سلام است.

نقد عربی از دیدگاه منتقدان بزرگ از جمله ابن سلام، برای چندین هدف شعری ارزش خاصی قائل است و هرکس در این مقاصد خوب بنویسد، در زمره شاعرانی است که روی او حساب می‌شود.

سبک خاص در یک موضوع شعری از نظر ابن سلام یکی از اصول زیبایی شناسی است. ابن سلام مشاهده کرده است که برخی از شاعران برای مقاصد شعری خود آیین خاصی دارند و این به معنای زیبایی است که مبتنی بر تخصص در پرداختن به هدف خاصی از شعر است.

یکی از مهم ترین معیارهای نقد ادبی قدیم که ابن سلام نیز به آن اذعان کرده است، داشتن شعر بلند خوب است. پروین حاتمی در پایان نامه کارشناسی ارشد خود تحت عنوان «دیدگاه ناقدان عربی عصر عباسی درباره تأثیر محیط و حالت های روحی بر شعر» درباره معیارهای نقد ادبی ابن سلام می گوید: دیدم اعیانی را برتر می دانست، می گفت: اشعار بلند و نیک او از همه بیشتر است» (حاتمی، ۱۳۹۱، ص ۸۹).

ایده قصیده یکی دیگر از اندیشه های انتقادی قدیمی است که ابن سلام در طبقات خود منعکس کرده است. به نظر ما بحث تعلیق ها هم به همین ایده برمی گردد. عده ای بر این باورند که نام تعلقات برگرفته از آن است که این اشعار برای بزرگداشت آنها بر صفحه کعبه آویخته شده است. ابن سلام صاحبان شعر برتر را در رده ششم شعرای جاهلی قرار داده است (ابن عماد، ۱۹۵۱ م، ص ۷۶).

شیرینی و گوارایی کلام نیز از ویژگی های زبان شعر است و به معنای روانی، دلپذیری و روحیه شاداب در کلام است. منتقدان از جمله ابن سلام در طبقات بارها این صفت را در شعر برخی از شاعران ستوده اند. ابن سلام درباره لبید که او را در طبقه سوم عصر جاهلی قرار داده است، می گوید: «وکان لبید بن ربیع، أبو عقیل، فارساً شاعراً شجاعاً، وکان عذب المنطق، رقیق حواشی الکلام، وکان مسلماً رجل صدق». دیگر از اصول زیباشناختی در نقد ابن سلام، موزیکال بودن قصیده ها و قافیه های زیبا است.

طبقات نگاری از منظر ابن قتیبه

ابو محمد عبدالله بن مسلم دینوری (۲۱۳-۲۱۳ ق / ۳۲۳ - ۳۳۱ م) مشهور به ابُلان قُتیبَه دانشمند و نویسنده بزرگ دوره عباسی بوده است. به احتمال خیلی زیاد در سال ۲۱۳ ق وفات کرده است، ولیکن مکان وفات وی مبهم و ناشناس است (عمرو جاحظ، ۱۹۸۳ م).

کتاب طبقات ابن قتیبه در دو جلد با مقدمه مؤلف و مطالب تنظیم شده است. این اثر شامل ۲۰۳ شرح حال از شاعران جاهلی و اسلامی است که به شیوه قدیم گردآوری شده است. یعنی هر بیوگرافی فقط شامل چند داستان و خبر و چند قطعه شعر است. شاعران به ترتیب خاصی طبقه بندی نمی شوند. هر چند ترتیب زمان تا حدودی رعایت شده است (ابن حزم، ۱۹۸۵ م، ص ۳۲).

در این کتاب اشعار شاعران مشهوری که همه اهل سواد می شناسند و اشعار آنها در حدیث و غریب کلام و نحو و همچنین کتاب خدا و حدیث پیامبر (ص) استناد و استدلال شده، گردآوری شده است. همچنین نام شاعران و سن، مقام، حال و هوای آنها در اشعار، طوایف، نام پدران، و کنیه های آنان، اشتباهاتی که علما درباره آنها کرده اند و... در این کتاب ذکر شده است (ابن طباطبای، ۱۹۸۵ م، ص ۴۳).

ویژگی ها و معیارهای طبقات نگاری در دوره عباسی از منظر ابن قتیبه

ابن قتیبه برای تألیف این کتاب ناگزیر به ذکر مجموعه‌ای از شعرا بوده است؛ وی در مورد نحوه انتخاب آنها می‌نویسد: «مقصود من از این کتاب شاعران مشهوری بود که بزرگان ادب آنها را می‌شناسند و در وصف کلمات ناآشنای کتاب خدا و حدیث پیامبر اکرم (ص) به شعرشان اشاره می‌کند. اما در مورد کسانی که نام و نشانی نداشتند و بازار شعرشان کساد بود و تنها بعضی از خواص آنان را میشناختند، خیلی کوتاه صحبت کردم» (امینی، ۱۳۹۷، ص ۶۵). ابن قتیبه به دلیل وسعت افق فکری خود توانست خود را از رکود و خشکی اندیشه‌های گذشتگان رها کند و با صراحت و شجاعت نادرستی اندیشه‌های آنان را در نقد شعر و جنبه‌های زیبایی آن فریاد بزند. اگرچه این امر روند نگارش کتاب را طولانی‌تر می‌کند، اما بر غنا و ارزش آن می‌افزاید (ابن قتیبه، ۱۹۸۵، ص ۴۹).

آنچه ابن قتیبه را از روش او جدا می‌کند، گاه متأثر از رابطه قیاس است و چون قیاس با قیاس خود می‌آید (هر فردی با قرینه خود می‌آید) و گاهی فرزند در مکتب و طبقه از پدر خود پیروی می‌کند، مثلاً زهیر و پسرش کعب که در یک طبقه می‌آمد و گاهی شاعر به دنبال عمومیش می‌آمد، مانند مرقش اصغر که در طبقه بندی از عمومیش مرقش اکبر پیروی می‌کرد و همچنین دوستی این دو شاعر است که باعث شد این دو نفر در یک طبقه قرار گیرند (ابن قتیبه، ۲۰۰۰، ص ۷۶).

ابن قتیبه در این کتاب، صرف سنت‌گرایی و اصالت‌بخشیدن به گذشته را بدون بررسی دقیق آثار آن‌ها رد می‌کند و با رد اشعار شاعران جدید تنها به دلیل تأخیر زمانی مخالفت می‌کند. یعنی اصل در نقد را خود اثر می‌داند نه زمان صاحب اثر (ابن قتیبه، ۲۰۰۰، ص ۷۷). از ویژگی‌های این اثر می‌توان به بی‌طرفی آن در نقد، پرهیز از تعصب و جانبداری و گزینش علمی همراه با شناخت و درک دقیق نویسنده از برخی از اشعار شاعر اشاره کرد. نویسنده اشعار را به خوبی انتخاب کرده و به خوبی بررسی کرده است (ابن قتیبه، ۱۹۸۵، ص ۸۷).

این قتیبه نیز در مقدمه خود به جعلی بودن شعر و آثاری که از ترکیب قسمت‌های پراکنده اشعار مختلف به دست می‌آید و یا اضافاتی که راویان در آثار اصلی آورده‌اند و یا اشعار جعلی که حماد راویه ساخته است به اختصار اشاره می‌کند. هر چند گاهی پیش می‌آید که در گوشه و کنار کتابش با ظرافت تمام اصالت شعر را زیر سوال می‌برد و بحث می‌کند (عاکوب، ۱۹۹۷، صص ۷۶).

ابن قتیبه در مقدمه پس از بیان انواع شعر، از سرودن شعر سخن می‌گوید که در شرح آن آمده است: شاعر شعر خود را با ذکر کشور و دیار و خرابه‌ها آغاز می‌کند و به جایگاه قصیده می‌پردازد. عاشق با اشک و ناله و یاران خود را به توقف فرا می‌خواند تا کسانی را که به آن مکان سفر کرده‌اند یاد کند. زیرا چادر نشینان مدام از چشمه‌آبی به چشمه‌های دیگر می‌رفتند و به دنبال مرغزار می‌شتابند. سپس به نسیب می‌رسد و از درد عشق و درد فراق و لذت هیجان شروع می‌کند تا دل و گوش شنوندگان را به خود معطوف کند و سرانجام وقتی شاعر از توجه مخاطبش مطمئن شد، از خستگی، پیاده روی شبانه، گرمای وسط روز و خستگی گلایه می‌کند و وقتی همه سختی‌ها را به تصویر کشیده، به مدح می‌پردازد (ابن قتیبه، ص ۸۱).

ابن قتیبه به شکل کامل شعر جاهلی احترام می‌گذارد و به دیگران توصیه می‌کند که تقسیمات عمده آن را حفظ کنند و تعادل و تناسب آن را بر هم نزنند. اما او به خوبی می‌داند که خود شاعران بزرگ جاهلی نیز به این قواعد وفادار نبودند. ابن قتیبه نشان می‌دهد که هنرمندترین شاعران تنها در شرایط خاص و به دنبال تأثیرات خاصی الهام می‌گیرند. مانند خشم، عشق، سودجویی، غرور، بیماری و سفر (ابن رشید القیروانی، ۱۹۸۸م، ص ۹۸).

حسن الفاظ و معنا از بارزترین مبانی زیبایی شناختی نقد ابن قتیبه است. دیدگاه ابن قتیبه در این زمینه نوعی تقسیم‌بندی دوگانه را نشان می‌دهد که فرم را از معنا در هنر شعر جدا می‌کند و برای هر یک زیبایی‌های خاصی در نظر می‌گیرد. در واقع، ابن قتیبه در نقد خود بیان می‌کند که شعر به دلیل برخورداری از حسن در معنا و صیغه، چهار گونه است.

الف- قسم اول لفظ و معنای خوبی دارد چنان که شاعر اوس بن حجر می‌سراید.

ب- قسم دوم آن است که کلمه زیبا و شیرین دارد اما معنا ضعیف است.

ج- ابیات دلالت خوبی دارد و کلمات ضعیف است، مانند شعر لبید بن ربیع.

د- قسم چهارم هم در معنا و هم در الفاظ ضعیف است. مانند سروده خلیل ابن احمد عروضی.

همچنین ابن قتیبه در کتاب خود توجه علما به وصف را بیان کرده است که نشان می‌دهد وصف در اشعار قدیم چقدر اهمیت داشته است. آنها از آن برای واقعی ساختن احساسات استفاده می‌کنند. و این توصیف معمولاً از طریق تشبیه و مقایسه در شعر ظاهر می‌شود.

یکی از اصول انتقادی دیگر ابن قتیبه، سلاست و روان بودن قافیه است، به این معنا که قافیه‌ای که شاعر قصیده خود را بر آن بنا می‌کند، ساده و روان باشد و راه شاعر را مسدود نکند تا او را مجبور به انتخاب قافیه دیگری کند. اصل انتقادی دیگر در طبقات ابن قتیبه، تفاوت در اشعار شاعر است. این معیار انتقادی قبل از ابن قتیبه شناخته شده است. اما نکته جدید این است که ابن قتیبه این اندیشه را به عامل زمان و شرایط متفاوتی که بر توانایی تألیف و توانایی ابداع تأثیر می‌گذارد نسبت می‌دهد. ابن قتیبه در این باره می‌گوید: «شعر حالتی دارد که با وجود سادگی ظاهری، سخت و دشوار است.

همچنین ابن قتیبه مجموعه‌ای از ایرادات و عیوب را ذکر می‌کند که گاه وارد شعر می‌شود و از حسن آن می‌کاهد. درست است که عرب‌ها از مدت‌ها قبل وقتی از "اقوا" نابه‌ذیبانی و بشر بن خازم صحبت می‌کردند به برخی از این عیوب پی برده بودند.

اصل انتقادی دیگر در طبقات ابن قتیبه نبوغ شاعرانه است. در جامعه عرب قدیم، که جادو مستقیماً حکمرانی می‌کرد، شاعر مردی الهام گرفته می‌شد. ابن قتیبه به همین قضاوت ساده بسنده نکرد و بین شاعری که ذاتاً نابه‌ذیب است و کسی که اشعار جعلی می‌سراید تفاوت می‌بیند. هر تازی ممکن است شاعری ساختگی باشد. اما اگر بنیان شعری او ضعیف باشد، با درد و فشار فراوان بر مغز و با تقلید و استراق شعر می‌سراید شاعر نابه‌ذیب کسی است که ابیات گروه به گروه و خود به خود به جانب او می‌شتابند.

طبقات نگاری در دوره عباسی از منظر ابن معتر

در حالی که طبقات ابن معتر با شرح حال ابن هرمة آغاز می‌شود، با شرح بیش از 130 شاعر عباسی از جمله بشار بن بُلّرد، سید حمیری، سُؤدیف، مروان بن ابی حفصه، ابونواس، ابوالعتاهیه، مسلم بن الولید، ابوتمام، منصور نمری، البطین، عباس بن احنف، سعید بن وهب، دعل بن علی خزاعی، حسین بن ضحاک، الحارثی، محمد بن یسیر، احمد بن حجاج، العتبی، خالد نجار، ابوالاسد ثعلبی، ابن عائشه قرشی، ابوالعبر، منصور اصبهانی، عنبری اصبهانی، اسحاق بن ابراهیم موصلی، محمود وراق، ابوشبل عاصم بن وهب، مانی مجنون و خنساء و غیره ادامه می‌یابد (سلیمی، ۱۳۸۷، ص ۹۸).

جزئیات ترجمه‌ها بسیار متفاوت است و معمولاً به اطلاعاتی در مورد نام، نام مستعار، کنیه، تاریخ تولد و مرگ و برخی از رویدادهای آنها محدود می‌شود. برخی از زندگی‌نامه‌ها بیش از 12 صفحه و حاوی چندین خبر و روایت و برخی اشعار و برخی دیگر فقط یک خبر و کمتر از یک صفحه دارند.

معیار تمایز طبقات ابن معتر

اثر ارزشمند ابن معتر در زمینه نقد ادبی طبقات معروف اوست. این کتاب که بعد از طبقات ابن سلام جمحی در سلسله کتابت طبقات قرار گرفته است، از نظر اختصاص به اشعار و اخبار شاعران نوظهور، تفاوت عمده‌ای با کتاب ابن سلام دارد و قبل از اینکه طبقات الشعراء باشد، نوعی کشکول و مجموعه‌ای از تازگی‌ها است (حاتمی، ۱۳۹۱، ص ۸۷).

ویژگی‌ها و معیارهای طبقات نگاری در دوره عباسی از منظر ابن معتر

ابن معتر در پی گردآوری کتابی جامع برای گردآوری اشعار شاعرانی است که پیشه و گرایش‌های سیاسی عباسی داشتند و از این حکومت در برابر دشمنانش از جمله علویان، بنی امیه و گروه‌ها حمایت می‌کردند. افزون بر این، ابن معتر مدعی است که از چنین شاعران عباسی سپاس و قدردانی دارد. اما با بررسی این کتاب به این نتیجه می‌رسیم که ابن معتر در کتاب خود این موضوع را رعایت نکرده است، زیرا در میان شاعران عباسی در این کتاب نام برخی از شاعران را می‌بینیم که گرایش عباسی آنها ضعیف و یا حتی مخالف حکومت عباسی است (حاتمی، ۱۳۹۱، صص ۵۰-۶۸).

ابن معتر وقتی شاعران را طبقه‌بندی کرد، به مکاتب فنی شعر توجه کرد و متوجه شد که همین ویژگی‌های فنی باعث گرد آمدن شاعران در یک طبقه شعر شده است. به این ترتیب ابن معتر نخستین پایگاه‌های طبقه‌بندی شعرا و نیز مدارس فنی آنان را ایجاد کرد. از جمله این مکاتب می‌توان به: مدرسه بدیع و مدرسه حکمت اشاره کرد (احمدشادی، ۱۹۵۸م، صص ۵۰-۶۸). ابن معتر کتاب خود را بر اساس گزیده‌ای از اشعار نوشته است. وی درباره این سبک‌گزینش در ترجمه ابی شیس می‌گوید: ابوشیس اشعار و داستان‌های فراوانی دارد، اما با توجه به روش کتاب و برای جلوگیری از اطاله‌گویی واسهاب، تنها به ذکر برجسته‌ترین اشعار و داستان‌ها می‌پردازیم. اختیار در انتخاب شاعران به دو صورت در کتاب متجلی می‌شود:

۱- اختیار وگزینش برخی ابیات از میان انبوه قصاید شاعر

۲- اختیار یک فن و غرض ادبی از میان سائر فنون شاعر (حسینی، ۱۳۸۱، صص ۸۱-۹۲).

ابن معتر در کتاب السرقات خود به طور گسترده به موضوع سرقت ادبی پرداخته است، اما نگاه ما به این تحقیق به کتاب طبقات او محدود می شود. تنها به مسئله سرقت ادبی در این کتاب اکتفا می کنیم. در این کتاب نویسنده تنها پنج مورد از اقتباس را بر می شمارد:

تضمین: استعاره بخشی از ابیات دیگران و استفاده از آن در اشعار خودشان است. ابن معتر در این نوع اقتباس تأکید می کند که هدف سرقت ادبی نیست، بلکه تأکید بر معناست (عباس، ۱۹۸۶م، ص ۷۶).

سرقت ادبی شاعرانه: اصطلاح دزدی ادبی گهگاه در نقد ابن معتر آمده است که یکی از نمونه های آن، گفتار مؤلف در مقدمه مروان بن ابی حفصه است (میرصادقی، ۱۳۷۳، ص ۶۲).

اخذ و برداشتن: نوع سوم اقتباس در نقد طبقات ابن معتر، اصطلاحاً "اخذ" است که به معنای برداشتن است. نویسنده آن را به دو نوع خوب و بد تقسیم می کند. در نوع اول شاعر معانی قبلی را اقتباس می کند و به سبک خود می سراید. در این نوع شاعر باید از کلمات و واژگان خود استفاده کند و شعر از نظر فرم با شعر قبلی متفاوت است. اما قبیح و بد این است که معنی کامل را با کلمات ضعیف و یا با همان کلمات قبلی بیاورند (زغلول، ص ۴۳).

ابن معتر نیز مانند دو منتقد بزرگ، اصول و معیارهایی را برای خود تعیین کرده است که در انتخاب شاعران بر آن تکیه کرده است. ملاک جودت و ونیکی، مانند منتقد قبلی، از اصول زیبایی شناسانه ابن معتر است. در کتاب ابن معتر اصطلاحات (اجاد، یستجاد، جید وجوده و مجید...) بسیار به کار رفته است. ابن معتر گاه این ویژگی شعر شاعر را برای عموم مردم ذکر می کند. از دیگر معیارهای انتقادی او اشعار نادر با نکات جذاب است. و ابن معتر در کتاب خود به این حوادث توجه ویژه ای داشته است تا جایی که اخبار و اشعار برخی از دیوانگان را در کتاب خود منعکس کرده است (عاکوب، ۱۹۹۷م، ص ۳۲).

همچنین ابن معتر توجه خاصی به طبع و تکلف شعری دارد. واژه مطبوع و طبع در کتاب طبقات ابن معتر به وفور دیده می شود، زیرا او از علاقه مندان به شعرهای دلنشین و دور از تکلف است. در میان مشتقات بسیار، این شکل صیغه (مطبوع) بیش از سایر مشتقات به کار رفته است.

علاوه بر این، ابن معتر به اهداف شاعران توجه ویژه ای داشت تا جایی که این مضامین و اهداف در بسیاری از موارد شاعر را از نظر منتقد بر دیگران برتری می داد. با بررسی کتاب طبقات ابن معتر به این نتیجه می رسیم که غزل و مدح بیشترین توجه ابن معتر را به خود جلب کرده است، تا جایی که اکثر اشعار منتخب وی در جهت مدح و غزل بوده است. و این نشان دهنده اهمیت مقاصد شاعرانه در گزینش شعری است.

ابن معتر به زبان شاعران و میزان واژگان آنان توجه ویژه ای داشت تا جایی که در بسیاری از موارد آن را زمینه برتری آنان بر دیگر شاعران قرار داد. از جمله شاعرانی که توجه مؤلف را به خود جلب کرده بود، ابن میاده است.

تصاویر فنی و هنری در نقد ابن معتر نقش اساسی داشته و شاعر به این موضوع توجه ویژه ای داشته است. کتاب طبقات او مملو از گزیده های از شاعرانی است که دلیل انتخاب آنها تصاویر هنری آنهاست. نویسنده منتقد در نقد شاعران به این امر توجه ویژه ای داشته و در بسیاری از موارد تصاویر حسی آنها را به خوبی تحلیل کرده است (ابوالمحم، ۱۹۸۷م،

ص ۹۰). همچنین ابن معتر به اوزان شعری توجه ویژه‌ای داشته است و در بسیاری از موارد این اوزان نقش عمده‌ای در گزینش اشعار دارند. او در کتاب خود از اشعار بسیاری از شاعران استفاده کرده است، اما با بررسی دقیق به این نتیجه می‌رسیم که اوزان بلند مانند) طویل ۱۱۱، کامل ۳۱، بسیط ۳۲، وافر ۲۱، سریع ۲۱، متقارب 10، خفیف ۳۱ و منسرح ۲۳) از همه اوزان دیگر بیشتر است. و این به دلیل علاقه او به اوزان بالاست که در انتخاب اشعار نقش بسزایی داشت (الحسین، ۲۰۰۸ م، ص ۹۸).

وجوه تشابه و تفاوت در طبقات نگاری ابن سلام جمحی و ابن قتیبه و ابن معتر

از نظر اصول زیبایی‌شناسی، شباهت‌ها و تفاوت‌های زیادی بین این سه کتاب طبقات وجود دارد. روش نقد ابن معتر در طبقات بیش از همه متأثر از دیدگاه ابن قتیبه بوده است که «شاعرترین شاعران آن شاعرانی هستند که وقتی شعر او را شروع کنند، تا پایان یافتن آن از خواندن آن دست برنمی‌دارند» روش نقد ابن قتیبه را می‌توان «نقد تأثیرپذیر» نام گذاری کرد (هویدی، ص ۳۲). و با این وجود به آن مبنا و معیارهای محدودی که ابن قتیبه در ارائه و تأخیر شاعران بر آن تکیه می‌کرد نرسیدیم. ابن قتیبه در مقایسه با ابن سلام به معیارهای نقدی همچون زمان، مکان، کمیت، کثرت و همچنین کثرت شعری توجهی نکرده است. طبقات از منظر ابن قتیبه به معنا و مفهوم‌هایی و دوری شاعران از سایر رویکردهای شاعران است (احمد ابراهیم، ۱۹۸۹ م، ص ۸۷).

چنان که ابن سلام برخی از شاعران برجسته را نادیده گرفته است؛ ابن قتیبه از شاعران برجسته و قابل اعتمادی چون ابی تمام، بحتری و ابن رومی نیز غفلت کرده است. و این نکته‌ای است که بر او ثبت شده است زیرا از آنچه در مقدمه وعده داده است کوتاهی کرده است. ایراد دیگر به ابن قتیبه این است که اساطیر و افسانه‌های زیادی را ذکر کرده است، مثلاً گفته است که عبید بن عبارس حدود سیصد سال عمر کرد. همچنین مستغر بن ربیعہ سیصد و بیست سال عمر کرد (ازهری، ۱۹۶۴ م، ص ۷۲).

ابن معتر نیز همانند ابن قتیبه از روش لایه‌های افقی باز با وجود تفاوت‌هایی در چارچوب کلی و برخی مسائل انتقادی استفاده کرده است و البته از ابتدا بیان می‌کند که به دلیل کمتر بودن تعداد افراد، بیشتر به محدثان گرایش دارد (ابن ندیم، ۱۳۴۸، ص ۸۵).

مشکلی که ابن سلام و ابن قتیبه در غفلت از شاعران برجسته و معتبر داشتند در ابن معتر نیز وجود داشت. زیرا او بسیاری از شاعران عصر عباسی را در طبقات خود قرار داد، اما از بزرگانی چون دیک الجن، ابن رومی، یحیی بن زیاد، حارثی و دیگران که از جمله شاعران و نویسندگان مشهور هستند، غافل بوده است (بدوی طبانه، ۱۹۶۴).

کتاب طبقات ابن قتیبه بیشتر اصول و معیارهای انتقادی متفاوت از ابن سلام دارد. او در مقدمه شعر و شاعران دو نوع تقسیم شاعران را ارائه می‌کند و در قسم اول شاعران را به دو دسته متکلف و مطبوع تقسیم می‌کند: شاعر متکلف کسی است که شعرش را تقویت و آراسته می‌کند. حطیه و زهیر از شاعران متکلف هستند (برسلو، ۱۳۸۴).

نتیجه‌گیری

سه کتاب مهم طبقات در عصر عباسی یعنی طبقات ابن سلام، ابن قتیبه و ابن معتر با ارائه معیارهای نقدی و زیباشناختی، نقش بارزی در رشد و شکوفایی نقد ادبی ایفاء کردند. اولین کتاب طبقات فحول الشعراء ابن سلام از محدثان و منتقدان قدیمی عرب است که با نگارش این کتاب، نقد ادبی رابه عنوان فنی مستقل در ادبیات عرب پایه گذاری کرد. وی در کتاب خود با استفاده از روش طبقه بندی، به بیان اصل و نسب شاعران، ویژگی های اخلاقی و شخصیتی آنان و نقد و تحلیل اشعارشان پرداخته است.

ابن سلام غالباً در تقسیم بندی خود بر اساس شأن و توانمندی شاعرانه عمل می کند اما برخی موارد با توجه به شباهت در موضوع شعری و گاه شباهت محیط زندگی و یا تشابه دینی شاعران را در یک طبقه قرار می دهد وی از آنجا که خود راوی حدیث نیز بوده است، با وجود تفاوت حوزه حدیث و ادبیات، در پاره ای موارد در تقسیم بندی خود تحت تأثیر علمای حدیث قرار گرفته است.

به طور کلی ابن سلام در بخشی از کتاب طبقات خود، ترتیب تاریخی و در مواردی دیگر عامل مکان یا موضوع را مبنای دسته بندی شاعران قرار می دهد. او پس از تقسیم بندی شاعران به شاعران دوره جاهلی و دوره اسلامی، در طبقه بندی هر دوره معیارهایی مانند کیفیت شعر، تعداد اشعار، نظرات علما درباره آنها و شباهت های شعری آنها با یکدیگر را در نظر گرفته است.

اصول و معیارهای نقدی و زیبا شناختی ابن سلام که مایه برتری شاعری از شاعران دیگر می شود، را می توان در موارد زیر خلاصه کرد:

- سرودن شعر در بحرهای مختلف که این معیار از یک سو کیفی است و از سوی دیگر کمی.
- سرودن شعر در اغراض و مقاصد مختلف، فراوانی قصیده ها و طولانی بودن ابیات آن،
- قوت و قوام شعر یعنی قوت کلمات، جملات و ساختار شعر،
- زیبایی دیباچه و لحن شاعرانه از معیارهای زیبایی فنی در طبقات اوست.
- نوآوری در موضوع و سبک، نیکویی تشبیه، تازگی و طراوت شعر،
- قریحه خوب، نیک اندیشی و تفکر صحیح و محکم از دیگر اصول انتقادی در طبقات ابن سلام است.
- دیگر از اصول زیباشناختی در نقد ابن سلام، آهنگین بودن قصیده ها و قافیه های زیبا است.

ابن قتیبه در کتاب طبقات خود با عنوان الشعر و شعراء معیار اساسی را در نقد ادبی، بررسی خود اثر می داند نه زمان صاحب اثر. او در کتاب خود، صرف سنت گرایی و اصالت بخشیدن به گذشته را بدون بررسی دقیق آثار شاعران قدیم رد می کند و با رد اشعار شاعران جدید تنها به دلیل تأخیر زمانی آنها مخالفت می کند. در واقع اصول انتقادی ابن قتیبه با معیارهای ابن سلام تفاوت عمده ای دارد. ابن قتیبه در مقدمه کتاب خود شاعران را به دو دسته متکلف و مطبوع تقسیم می کند.

ابن قتیبه ملاحظات و اظهار نظرهای عالمانهای را درباره انواع شعر، ایرادات شعر و اشعار گذشتگان ارائه میکند. از دیگر ویژگی های کتاب ابن قتیبه، گزینش علمی توأم با شناخت و درک دقیق نویسنده از اشعار شاعر است. او به صراحت مبنای قضاوت خود را زیبایی و نیکویی شعر بیان کرده است. ابن قتیبه تعادل بین شاعران را کاملاً رعایت

می‌کند و هیچ کدام را بدون دلیل متقن بر دیگری ترجیح نمی‌دهد. او نقد ادبی را به سمت نقدی بی طرف سوق داد و همین امر او را واداشت تا مجموعه‌ای از مبانی زیبایی‌شناسی را فراهم آورد که جایگاه شعر و شاعر را بالا می‌برد.

مهم‌ترین این معیارها عبارتند از: حسن الفاظ و معنا، صحت وصف و تشبیهات، روان بودن قافیه و وزن شعری. منطق فقیه به نقد ادبی ابن قتیبه رنگ خاصی می‌دهد، زیرا کلام او آشکارا به دسته بندی محتوا و قوت استدلال تمایل دارد و با انتخاب مصادیق شعری مناسب، گفته خود را تأیید می‌کند.

ابن معتر در طبقه بندی خود به مکاتب فنی شعر توجه دارد و ویژگی‌های فنی را سبب گرد آمدن شاعران در یک طبقه قرار می‌دهد به این ترتیب ابن معتر نخستین پایگاه‌های طبقه بندی شاعران را بر اساس مدارس فنی آنان ایجاد کرد.

روش نقد ابن معتر در طبقات بیش از همه متأثر از دیدگاه ابن قتیبه بوده است و همانند او، ملاک جودت و ونیکی، از اصول زیبایی‌شناسانه ابن معتر است. همچنین ابن معتر توجه خاصی به طبع و تکلف شعری دارد. واژه مطبوع و طبع در کتاب طبقات ابن معتر به وفور دیده می‌شود، زیرا او از علاقه‌مندان به شعرهای دلنشین و دور از تکلف است، صیغه (مطبوع) بیش از سایر مشتقات در نوشتار او به چشم می‌خورد.

ابن معتر به زبان شاعران و میزان واژگان آنان توجه ویژه‌ای داشت تا جایی که در بسیاری از موارد آن را زمینه برتری آنان بر دیگر شاعران قرار داد.

تصاویر فنی و هنری در نقد ابن معتر نقش اساسی داشته است. کتاب طبقات او مملو از گزیده‌های از شاعرانی است که دلیل انتخاب آنها تصاویر هنری آنهاست. نویسنده منتقد در نقد شاعران به این امر توجه ویژه‌ای داشته و در بسیاری از موارد تصاویر حسی آنها را به خوبی تحلیل کرده است.

همچنین ابن معتر به اوزان شعری توجه ویژه‌ای داشته و در طبقات او در بسیاری از موارد این اوزان نقش عمده‌ای در گزینش اشعار دارند. او در کتاب خود از اشعار بسیاری از شاعران استفاده کرده است، اما با بررسی دقیق به این نتیجه می‌رسیم که اوزان بلند) به ترتیب فراوانی: طویل، کامل، بسیط، وافر، سریع، متقارب، خفیف و منسرح (از همه اوزان دیگر بیشتر است.

طبقات ابن معتر از نظر اختصاص به اشعار و اخبار شاعران نخواست، تفاوت عمده‌ای با کتاب ابن سلام دارد و قبل از اینکه طبقات شاعران باشد، نوعی کشکول و مجموعه‌ای از تازگی‌هاست.

منابع

۱. عیار الشعر، ۱۱۲۳م، تحقیق طه الحاجری و محمد زغلول، مصر.

۲. ابن حزم ظاهری، ابی محمد علی بن احمد، ۱۱۰۱ق/۱۱۳۲م، الفصل فی الملل و الالهواء و النحل، چاپ محمد ابراهیم نصر، عبدالرحمن عمیره، بیروت، دارالجلیل.
۳. ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد، بی تا، مقدمه، بیروت، دارالأرقم.
۴. ابن خلکان، ابوالعباس، ۱۱۱م، وفيات الأعیان، بیروت، دار الکتب العلمیه.
۵. ابن رشیق القيروانی، أبوعلی الحسن، ۱۱۰۳ق/۱۱۳۳م، العمدة فی محاسن الشعر و آدابه، تحقیق محمد قرقران، ط ۱، بیروت، دارالمعرفه.
۶. ابن سلام الجُمَلّاحی، بی تا، طبقات فحول الشعراء، شرح محمود محمد شاکر، مصر، مطبعة المدين.
۷. ابن طباطبا، ابوالحسن محمد، ۱۱۳۲م، عیار الشعر، تحقیق الدكتور عبدالعزيز بن ناصر المانع، دار العلوم للطباعة، الرياض.
۸. ابن عماد، ۱۱۲۱م، شذرات الذهب فی اخبار من ذهب، تحقیق عبدالقادر الأرناؤوط، ط ۱، بیروت، دار الفكر العربی.
۹. ابن قتیبه، عبدالله بن مسلم، ۱۱۳۲م، تأویل مختلف الحديث، بیروت، دار الکتب العلمیه.
۱۰. ابن قتیبه، عبدالله بن مسلم، ۲۰۰م، الشعر والشعراء، بیروت، دار الکتب العلمیه.
۱۱. ابن ندیم، محمد بن اسحاق، ۱۳۱۳م، الفهرست، مصر، المطبعة الرحمانية.
۱۲. ابنمعتز، عبدالله، البديع، به کوشش کراچکوفسکی، لندن، ۱۱۳۲م.
۱۳. ابنمعتز، عبدالله، ۱۱۱۳م. دیوان اشعار الامیر ابی العباس، به کوشش محمد بدیع شریف، قاهره،
۱۴. ابنمعتز، عبدالله، ۱۳۳۲م/۱۱۱۳م. رسائل ابنالمعتز، به کوشش محمد عبدالمنعم خفاجی، قاهره
۱۵. ابنمعتز، عبدالله ۱۳۱۲ق/۱۱۳۳م، طبقاتالشعراء، به کوشش عبدالستار احمد فراج، مصر.
۱۶. ابنمعتز، عبدالله ۱۳۱۱ق/۱۱۲۲م، فصول التماثل فی تبشیر السرور، قاهره،
۱۷. ابوملحم، علی، ۱۱۱۳م، رسائل الجاحظ الأدبی، ط ۱، بیروت، دار مکتبة الهلال.
۱۸. احمد ابراهیم، طه، ۱۱۰۳ و ۱۱۳۳م، تاریخ النقد الأدبی من العصر الجاهلی الی القرن الرابع الهجری، بیروت، دار القلم.
۱۹. احمد ابراهیم، طه، ۱۱۰۱ق و ۱۱۳۱م، تاریخ النقد الأدبی عند العرب، ط ۱، بیروت، دار الکتب العلمیه.
۲۰. احمد شادی، عبدالرحمن، ۱۱۲۳م، أسس النقد عند الأمدی، نشریه زبان و ادبیات، سال سوم، شماره ۱.
۲۱. ازهری، محمد بن احمد، ۱۱۳۱م، تهذیب اللغة، ج ۱، مصر، چاپ عبدالسلام محمد هارون.
۲۲. آمدی، حسن بن بشر، بی تا، الموازنة بین ابی تمام و البحتری، تحقیق سید احمد ص لقر، ط ۱، دار المعارف.
۲۳. امینی، الشیخ عبدالحسین، ۱۳۱۱هـ، الغدير، ط ۱، بیروت، دار الكتاب العربی.
۲۴. بدوی طبانه، احمد، ۱۱۳۱م، أسس النقد الادبی عند العرب، ط ۳، القاهرة، مکتبة نهضة مصر.
۲۵. برسلر، چالز، ۱۳۳۱، درآمدی بر نظریه ها و روش های نقد ادبی، ترجمه مجتبی عابدینی فرد، چ ۱، تهران، انتشارات نیلوفر.

۲۶. بروکلمان، بی تا، تاریخ الأدب العربی، ترجمه عبدالحلیم نجار، ط ۲، قم، دار الکتب الاسلامیه.
۲۷. حاتمى، پروین، ۱۳۱۱ش، دیدگاه ناقدان عربى عصر عباسى درباره تأثیر محیط و حالت های روحی بر شعر، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه رازی، کرمانشاه.
۲۸. الحسین، قصی، ۱۱۲۱ق و ۲۰۰۳م، النقد الادبی و مدارس عند العرب، بیروت، دار و مكتبة الهلال.
۲۹. حسینی، عبدالله، ۱۳۳۱، نقش قدامه بن جعفر در تحول نقد ادبی، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران.
۳۰. زغلول، سلام محمد، بی تا، تاریخ النقد الأدبی، ج ۲ و ۱، مصر، دار المعارف.
۳۱. سلیمی، علی، ۱۳۳۱ش، النقد والناقدون فی الأدب العربی، ط ۱، کرمانشاه، انتشارات دانشگاه رازی.
۳۲. سلیمی، علی، ۱۳۳۳ش، نگاهی به نقد عربی قدیم و دگرگونی های آن، فصلنامه علمی پژوهشی علوم انسانی، دانشگاه الزهراء، شماره ۲۲.
۳۳. عاکوب، علی العیسی، ۱۱۱ق و ۱۱۱م، التفكير النقدي عند العرب، ط ۱، دمشق، دار الفكر.
۳۴. عباس، احسان، ۱۱۰۳ق و ۱۱۳۳م، تاریخ النقد الأدبی عند العرب، ط ۲، عمان، دار الشروق.
۳۵. عمرو جاحظ، البخلاء ۱۱۰۳ق/۱۱۳۳م، به کوشش احمد عوامری بک و علی جارم بک، بیروت،
۳۶. المقدسی، انیس، ۱۱۳۳م، أمراء الشعر العربی فی العصر العباسی، ط ۲، بیروت، المطبعة الامرکانيه.
۳۷. میر صادقی، میمنت، ۱۳۱۳، واژه نامه هنر شاعری، چ ۱، تهران، کتاب فروشی مهناز.
۳۸. هویدی، صالح، بی تا، النقد الادبی الحديث قضایاه و مناهجه، ط ۱، ليبيا، منشورات جامعه السابع من إبریل.
۳۹. یوسف، خالد، ۱۱۰۱ق و ۱۱۳۱م، فی النقد الادبی و تاریخه عند العرب، ط ۱، بیروت، المؤسسة الجامعية للدراسات و النشر و التوزيع.